

УДК 303.4:330.8(19)

Фицик Л.А.

кандидат історичних наук,
доцент кафедри економіки

Уманського національного університету садівництва

ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПРОБЛЕМ У ПРАЦЯХ М.В. ДОВНАР-ЗАПОЛЬСЬКОГО

У статті розглядається науковий доробок видатного історика, економіста першої третини ХХ ст., фундатора київської історико-економічної школи М.В. Запольського у дослідження соціально-економічних проблем різних періодів історії України, Росії та Білорусії. Акцентовано увагу на проблематику досліджень вченого, виділені його праці. Виявлено, що його теоретико-методологічні погляди періоди формувалися під впливом ідей історичної школи та соціального напрямку в економічній науці. Зроблено висновок, що переважна більшість праць дослідника була присвячена вивченню соціально-економічних процесів у Російській державі.

Ключові слова: соціально – економічні проблеми, М. В. Довнар-Запольський, праці М. В. Довнар – Запольського, позаекономічні фактори, «стара» історична школа, «нова історична школа», соціальні інститути, історико – економічний напрям.

Фицик Л.А. ИССЛЕДОВАНИЕ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ В ТРУДАХ М. В. ДОВНАР-ЗАПОЛЬСКОГО

В статье рассматривается научный вклад выдающегося историка, экономиста первой трети ХХ в., основателя киевской историко-экономической школы М.В.Довнар-Запольского в исследование социальных проблем различных периодов истории Украины, России и Белоруссии. Акцентировано внимание на проблематике исследований ученого, выделены его труды. Установлено, что преобладающее большинство трудов исследователя было посвящено изучению социально-экономических процессов в Российском государстве.

Ключевые слова: социально-экономические проблемы, М. В. Довнар-Запольский, труды М. В. Довнар-Запольского, неэкономические факторы, «старая» историческая школа, «новая» историческая школа, социальные институты, историко-экономическое направление.

Fytsyk L.A. STUDY OF SOCIO-ECONOMIC ISSUES IN THE RESEARCH WORKS OF M.V. DOVNAR-ZAPOLSKYI

The article deals with the scientific contribution to the study of social problems from different periods of the history of Ukraine, Russia and Belarus by a prominent historian, economist of the first third of the XXth century, founder of Kyiv historical and economic school M.V. Dovnar-Zapolskyi. Great attention is paid to the examining the scope of his study, the scientist's main works are also defined. It was found that most of his works were devoted to the study of socio-economic issues in the Russia Empire.

Keywords: socio-economic issues, M.V. Dovnar-Zapolskyi, the works of M.V. Dovnar-Zapolskyi, non-economic factors, «old» historic school, «new» historic school, social institutions, historical and economic field.

Постановка проблеми. Успішність соціально-економічних перетворень у народногосподарському комплексі України, його теоретичне обґрунтування та практична реалізація багато в чому залежать від того, наскільки вони відповідатимуть логіці розвитку вітчизняної економіки. З'ясування цієї логіки є можливим лише на основі історико-економічних досліджень. Особливої актуальності такого роду дослідження набувають в умовах сучасних глобальних викликів та загострення суперечностей господарських систем, що вимагає більш ґрунтовних наукових пошуків, зокрема шляхом залучення позаекономічних чинників у вивчення господарських процесів. З огляду на це зазначають на увагу дослідження соціально-економічних проблем у працях видатного ученого, державного і політичного діяча, одного з найвідоміших спеціалістів економічної історії Російської держави, фундатора київської історико-економічної школи Митрофана Вікторовича Довнар-Запольського, 150-річчя від дня народження якого відзначає наукове співтовариство у цьому році.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед українських вчених-економістів, що зверталися у своїх працях до окремих аспектів історико-економічної думки в Україні у першій третині ХХ ст., є відомі українські вчені С. Злупко, Л. Горкіна, А. Гриценко, Л. Корнійчук, П. Леоненко, В. Феценко, Р. Васильєва, Б. Базилевич, та ін. дослідники.

Соціально-економічну проблематику праць М.В. Довнар-Запольського досліджувала Н. Герасименко, внесок ученого у розвиток історико-економічної науки вивчали С. Антонюк, Д. Карпусь, І. Мор-

дас. Історіографічний аспект проблеми став об'єктом вивчення С. Михальченко.

Історико-економічні та історико-філософські погляди історика стали об'єктом вивчення В. Клісто-ріна, Р. Подоля, П. Радька.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Разом з тим, внесок дослідника в історико-економічну науку більш ґрунтовно вивчали не економісти, а історики. Недостатнім в економічній науці є вивчення стану та проблематики соціально-економічних досліджень у його працях. Вимагає більш ґрунтового дослідження і методологічний інструментарій, який використовував учений, визначаючи роль неекономічних факторів у господарському розвитку.

Постановка задачі. Метою статті є дослідження соціально-економічних проблем різних періодів історії України, Росії, та Білорусії у науково-дослідницькій спадщині М. В. Довнар-Запольського.

Виклад основного матеріалу дослідження. Митрофан Вікторович Довнар-Запольський (1867-1934 рр.) – відомий історик, економіст, етнограф. Як випускник Київського університету св. Володимира, він зробив значний внесок у формування та розвиток нових для кінця ХІХ – початку ХХ ст. історико-економічних наук – економічної історії та історії економічних учень [12, с. 175].

Особливістю наукових пошуків ученого була посилена увага до неекономічних факторів, які впливали на суспільний розвиток. Це було закономірним явищем, так як особливої популярності в економічній науці з середини ХІХ ст. набрав науковий напрям, який започаткували представники так званої «старої» історичної школи Ф. Ліст, В. Рошер та

Б. Гільдебрандт. В основі їх світосприйняття лежало переконання у тому, що закони політичної економії повинні формуватися на підставі всебічного вивчення економічних явищ господарського життя, його історії й психологічного підґрунтя [13, с. 6].

Напевне, найкраще парадигму історичної школи розумів Й. А. Шумпетер, який визначав найважливіші її ідеї наступним чином:

1. Релятивістський підхід. Можливість існування загальних законів заперечується тезою про історичну зумовленість соціальних подій.

2. Теза про єдність соціального життя у непорушному зв'язку з його елементами.

3. Антираціоналістичний підхід. Багатоманітність мотивів та несуттєвість чисто логічних спонукальних мотивів людських дій.

4. Еволюційний підхід.

5. Теза про значення інтересів у взаємодії індивідів.

6. Органічний підхід. Первинна органічна концепція, згідно з якою національна економіка існує поза різноманітних індивідуальних, замінюється концепцією, згідно з якою індивідуальні економіки, які складають національну, знаходяться у тісному взаємозв'язку одна від одної [18, с. 256].

Особливий інтерес дослідників економічної історії викликав історичний метод аналізу економічних явищ Ф. Ліста, суть якого полягала в осмисленні еволюції господарського розвитку різних країн у просторово-часовому вимірі, зіставленні господарського розвитку різних націй, залученні до аналізу правових, культурних, морально-етичних чинників, особливостей природного середовища, ментальності націй тощо. Це означало, що наголос став робитися на особливостях економічного розвитку окремих країн, а не на загальних закономірностях, як у класичній політичній економії [15, с. 72].

Наприкінці XIX ст. провідну роль у розробці проблем історії економіки стали відігравати фундатори «нової» історичної (історико-економічної) школи: Г. Шмоллер, В. Зомбарт та К. Бюхер. На противагу «старій» історичній школі «нові історики» не обмежувались обґрунтуванням необхідності застосування історичного методу в економічних дослідженнях, широко використовували його на практиці. Заперечуючи класичний (неокласичний) підхід до аналізу економічних процесів і явищ, вони стверджували, що закони економіки не можуть бути відкриті шляхом дедуктивних, логічних обґрунтувань, а потребують емпіричних спостережень, індукції та дослідження народного господарства у конкретних реаліях його історичного розвитку [12, с. 415].

Принцип історизму, сформульований економістами нової історичної школи, який передбачав вивчення економічних явищ у генезі та розвитку, в еволюційному розгортанні господарської діяльності, в національному та історико – хронологічному вимірі, мав значний вплив на російських учених.

Реформування ринкового господарства епохи вільної конкуренції активізувало необхідність дослідження соціальних аспектів та умов господарських процесів. У 90-х рр. XIX ст. нова історична школа заклала підвалини так званого «соціального напрямку» у політичній економії з соціальним підходом до аналізу господарських явищ, дослідження економіки як частини соціальної системи, підвищеною увагою до проблем соціальних інститутів (держави, громадських об'єднань тощо) та економічних функцій держави.

Методологічні особливості і теоретичні висновки історичної школи та соціального напрямку в політич-

ній економії позитивно вплинули на М.В. Довнар-Запольського, зокрема застосування принципу історизму і системного підходу до аналізу економічних процесів господарського життя збагатили інструментарій його історико – економічних досліджень та проявлялося у зборі та обробці величезного обсягу соціально-економічної інформації.

Таким чином, обґрунтування єдності правових, соціальних, економічних взаємовідносин і необхідності аналізу господарської діяльності у тісному взаємозв'язку з динамічним соціокультурним середовищем сприяли усвідомленню ученим міждисциплінарного підходу, залученню до аналізу позекономічних факторів господарського розвитку. З працями фундаторів нової історичної школи М. В. Довнар-Запольський познайомився у 1894-1901 рр, під час перебування в Москві. Під впливом їх ідей він обрав і тему своєї магістерської дисертації – «Історія фінансового господарства Литовсько-Руської держави».

Пізніше тема дисертаційного дослідження Довнар-Запольського була значно розширена. В опублікованій у 1901 р. монографії «Державне господарство Великого князівства Литовського при Ягеллонах», рукопис якої зберігається в особистому фонді історика, він розглянув найважливіші проблеми економічного життя українських та білоруських земель у складі князівства: прибутки великого литовського князя, різні види податків та повинностей у державі, державне майно, монетарну систему тощо. [4].

Аналіз соціально-економічних проблем українських та білоруських земель у складі Великого князівства Литовського автор здійснив у порівнянні з такими ж процесами в Київській Русі та показав поступальність їх розвитку.

У працях ученого знайшли відображення специфічні особливості інституційної структури тогочасних економічних систем та способи існування та розвитку національних економік у різні історичні часи. Так, у студіях «Західно-руська сільська община в XVI ст.» [6], «Селянська реформа в Литовсько-Руській державі в середині XVI ст.» [8], та у підготовленій на їх основі монографії «Нариси з організації західно-руського селянства у XVI столітті» [9], вчений продовжив розгляд соціально-економічних проблем Великого князівства Литовського.

Він дослідив склад та компетенцію волосних та сільських громад переважно на українських та білоруських землях, які входили до складу князівства, показав соціальне становище їх членів та поземельні відносини останніх [2, с. 122].

У наступній праці М.В. Довнар – Запольського – «Українські староства у першій половині XVI ст.» на базі величезного комплексу джерел дається розгорнута картина адміністративно – господарського устрою Правобережної України [11]. Тут детально проаналізовано походження, права і обов'язки різних посадових осіб, взаємодію між ними та функціонування очолюваних ними структур. Не залишився поза увагою дослідника і соціальний стан рядового люду – міщан, та перераховувалися повинності, що накладалися на них владою [1, с. 203].

Прихильність до ідей «істориків» проявилася у вченому у виявленні закономірностей еволюції господарських систем, включаючи причини та умови їх зародження та загибелі. Тому можна погодитися з тезою російського історика В. Клісторіна, що «...перше, що кидається у вічі і є спільним для усіх дослідників, які відносять себе до історичної школи, є виділення різноманітних етапів становлення основних інститутів суспільства, які й визначають їх особливості. Виді-

лення окремих етапів (стадій, формацій, укладів) є важливою рисою їх підходу» [14, с. 170].

Підходячи до проблеми періодизації всесвітньої історії з позиції економічного детермінізму, М. В. Довнар-Запольський вважав, що найбільш пріоритетним критерієм для цього є історично змінні форми організації суспільного господарства. Усі вони, на його думку, створюють п'ять щаблів в історії економічного розвитку: мисливський, скотарський, землеробський, промисловий і торговий» [16, с. 50].

М. Довнар-Запольський був принципово не згідний з формаційною теорією Карла Маркса. «Розвиваючи свій принцип класифікації, Маркс переслідував і думки практичного характеру, намагаючись довести, – пише М. В. Довнар-Запольський, – що соціологізація виробництва є необхідним кінцевим щаблем економічної еволюції» [7, с. 2]. І далі він приходив до висновку, що «...незадовільність схеми Маркса викликала спробу нової класифікації, яка в даний час є домінуючою у науці: це теорія Карла Бюхера, яка блискуче викладена ним у його «Виникненні народного господарства» (1893) [7, с. 3].

Це конкретне зауваження М. В. Довнар-Запольського з усією ствердністю свідчить про те, що створену К. Марксом теорію капіталістичного способу виробництва він вважав науково нежиттєздатною, і що його наукові симпатії були беззаперечно пов'язані з економічною концепцією К. Бюхера [16, с. 51].

М. Довнар-Запольському імпонувала запропонована німецьким істориком періодизація економічної історії людства, пояснення генези капіталізму на основі розвитку структури ринку та головним критерій, за допомогою якого вона здійснювалася – зміни у сфері обміну, і вчений запропонував, взявши її за основу, у праці «Історія російського народного господарства», власну періодизацію економічної історії Росії [3, с. 125].

У ній він виділив три періоди економічного розвитку Росії:

1. Період історії Русі (IX – XII ст.), який характеризувався панування привласнюючого господарства, головними галузями якого були бортництво та полювання.

2. Період натурального, «ойкосного» господарства (XII – друга половина XVI ст.), основними рисами якого були розвиток землеробства та позаекономічний примус (закріпачення селянства) та автаркія.

3. Період, коли натуральне господарство змінилося на товарне виробництво, у якому порушується економічна замкненість, розвивається торгівля, та відбувається перехід до капіталізму (друга половина XVI – кінець XVIII ст.) [7, с. 47].

Концепція економічної історії Росії Довнар – Запольського зводилася, таким чином, до виокремлення періодів господарської еволюції, в основі яких був покладений рівень розвитку та форми суспільного виробництва.

На нашу думку, даний критерій періодизації економічної історії більш повно відображав логіку соціально-економічного розвитку, адже зміни у характері обміну, запропоновані К. Бюхером, не можуть бути вирішальним фактором соціально-економічної класифікації суспільства, оскільки є похідними від виробництва та економічного зростання.

Важливою рисою досліджень М. В. Довнар – Запольського, як і німецьких економістів, була прихильність до обґрунтованої державної політики у досягненні суспільних інтересів. Аналізуючи процеси ринкової модернізації економіки, український вчений захищав принципи ринкового господарю-

вання, проте за умови активних регулюючих дій з боку державних інституцій. У його працях містяться ідеї необхідності державного втручання в перебіг економічних процесів з метою послаблення соціальної напруженості в суспільстві, підтримки державою національної промисловості та зовнішньої торгівлі, врахування специфіки соціально-економічного розвитку Російської імперії, і України, як її складової. Митрофан Вікторович був визнаним фахівцем у галузі зовнішньої торгівлі. А свої доскональні дослідження і досвід з даної проблеми учений виклав у працях «Чергові завдання російського експорту» (1912), «Російський вивіз та світовий ринок» (1914) [10], та «Задачі економічного відродження Росії» (1915) [5], у яких відчувається вплив на дослідника ідей старої історичної школи Ф. Ліста. Так, значна увага приділялася ученим вирішенню економічних проблем прикладного характеру, серед яких, зокрема, роль держави та межі її регулюючого впливу на економічне життя.

Наприклад, у праці «Російський вивіз та світовий ринок» знайшли відображення проблеми національних інтересів Росії та визначення ролі та функцій держави щодо створення умов реалізації її економічного потенціалу, питання співвідношення політики протекціонізму і вільної торгівлі, обсягів і структури зовнішньої торгівлі, торговельного і платіжного балансу. Також М. Довнар-Запольський визначив стратегію розвитку зовнішньої торгівлі Росії, та у результаті проведеного дослідження дав ряд цінних рекомендацій щодо оптимізації структури російського експорту, що сприяло б, на його думку, відродженню економіки Російської імперії [1, с. 204]. В іншому дослідженні – «Задачі економічного відродження Росії», вчений закликав дивитися на торгівлю не тільки як на засіб прибутку, але і як на велику державну справу. Як приклад, він показав небезпечну для державного господарства ситуацію, коли німецька торгівля захопила російські ринки й поставила Російську імперію у залежність від постачання своїх товарів. Зробив М. В. Довнар-Запольський і загальнотеоретичні висновки. Так, важливість зовнішньої торгівлі для Росії він обґрунтував тим, що посилюється діяльність розвинутих держав у галузі зовнішньоекономічної діяльності [5, с. 35-37].

Висновки з проведеного дослідження. З наведеного вище можна зробити наступні висновки:

1. Під впливом творів новітніх філософів, соціологів, економістів та істориків, висновків та спостережень представників «староісторичної» та «новоісторичної» (історико-економічної) наукових шкіл та соціального напрямку в економічній науці М. В. Довнар-Запольський обрав головною проблематикою своїх досліджень соціально-економічні проблеми.

2. Використовуючи власний методологічний інструментарій, він порушив проблеми становлення соціально-економічних відносин та соціальних інституцій у Литовсько-Руській державі, виявив зв'язок і поступальність соціально-економічного розвитку за часів Давньо – Руської і Литовсько-Руської держав, Московської Русі та Російської імперії. Зазначимо, що вивченню соціально-економічних процесів у Російській державі була присвячена переважна більшість праць дослідника.

3. Як один з найвідоміших спеціалістів з економічної історії Російської держави М. В. Довнар-Запольський зробив помітний внесок у розвиток історико – економічного напрямку в історичній науці, тому науковий доробок вченого не втрапив своєї актуальності та наукового значення і сьогодні. Він є над-

звичайно цінним і для розуміння сучасного реформаторського процесу в Україні, оскільки окреслює аналогічні сучасним соціально-економічні проблеми та шляхи їх вирішення.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Антонюк С. Н. М. В. Довнар-Запольський: життя та внесок у розвиток історико-економічної науки (до 145-річчя від дня народження) // Стратегія економічного розвитку України. – 2012. – № 30. – С.199-205.
2. Герасименко Н. О. Історична спадщина М. В. Довнар-Запольського // Укр. іст. журн. – 2003. – № 6. – С.143-154).
3. Герасименко Н. О. Історична спадщина М. В. Довнар-Запольського // Укр. іст. журн. – 2004, № 1. – С.120-130.
4. Довнар-Запольський М. В. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. – К., 1901. – Т.1. – 807 с.
5. Довнар-Запольський М.В. Задачи экономического возрождения России (Русско-германский товарообмен и бельгийская промышленность). – К., 1915. – 71 с.
6. Довнар-Запольський М.В. Западно-русская сельская община в XVI в. //ЖМНП. – 1897. -№ 7.
7. Довнар-Запольський М.В. История русского народного хозяйства. – К., 1911. – 363 с.
8. Довнар-Запольський М.В. Крестьянская реформа в Литовско-Русском государстве в половине XVI в. // ЖМНП. – 1905. – № 3/4.
9. Довнар-Запольський М.В. Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI в. – К., 1905. – 307 с. + 167 с.
10. Довнар-Запольський М. В. Русский вывоз и мировой рынок: В табл. и диагр. / М. В. Довнар-Запольський. – К.: Тип. И. И. Чоколова, 1914. – V, 45 л.
11. Довнар-Запольський М. В. Украинские староства в первой половине XVI в. / М. В. Довнар-Запольський. – К., 1908. – 118 с.
12. Історія економічних учень: Підручник: У 2 ч. – Ч.2 / За ред. В.Д.Базилевича.- 3-тє вид., випр. і доп. – К.: Знання, 2006. – 575 с.
13. Карпусь Д. О. Діяльність київської історико-економічної школи М.В.Довнар-Запольського (1901-1919 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.06 / Д. О. Карпусь; НАН України. Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – К., 2008. – 18с.
14. Клисторин В. И. Исторические судьбы исторической школы // Вестник НГУ. Серия: Социально-экономические науки.- 2014. Том 14, выпуск 4. – С.168-177.
15. Ковальчук В., Фаріон М. Історичний метод досліджень та стара історична школа // Вісник ТНЕУ. -2013. – № 3. – С.69-76.
16. Подоль Р. Я. Экономическое направление в русской историософии начала XX века // Вестник Рязанского государственного университета имени С.А.Есенина. – 2008. – № 4/21. – С.39-62.
17. Фещенко В. М. Ідеї німецької історичної школи в обґрунтуванні ринкової трансформації господарства України вітчизняною економічною думкою (остання третина XIX початок – XX ст.) // Історія нар. госп-ва та екон. думки України. – 2013. – Вип.46. – С.9-21.
18. Шумпетер Й. А. История экономического анализа / пер. с англ. под ред. В.С.Автономовой, в 3-х т. – Т.1. – СПб: Экономическая школа, 2001. – 552с.

УДК 658:330.34(145)

Шедяков В.Е.

*доктор социологических наук,
кандидат экономических наук,
независимый исследователь*

ПАРАДИГМАЛЬНИЙ ПЕРЕХОД В ТЕОРИИ И НА ПРАКТИКЕ: СТРАТЕГИЧЕСКИЙ ДИЗАЙН ФОРСИРОВАННЫХ ТРАНСФОРМАЦИЙ

Переход от состояния «нормальной науки» к ее парадигмальным изменениям рассматривается в качестве ответа на исторический запрос практики хозяйствования. Период форсированных трансформаций существенно меняет позиции в глобальной «табели о рангах», потому открывает дополнительные окна возможностей в достижении успеха. Особенности перемен связываются, прежде всего, с интеллектуализацией и гуманизацией как производственного процесса, так и социально-экономических отношений как целостности.

Ключевые слова: трансформации, модернизация, парадигмальный переход, интеллектуализация, гуманизация.

Шедяков В.Є. ПАРАДИГМАЛЬНИЙ ПЕРЕХІД У ТЕОРІЇ ТА НА ПРАКТИЦІ: СТРАТЕГІЧНИЙ ДИЗАЙН ФОРСОВАНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Перехід від стану «нормальної науки» до її парадигмальним змін розглядається як відповідь на історичний запит практики господарювання. Період форсованих трансформацій істотно змінює позиції в глобальній «табелі про ранги», тому відкриває додаткові вікна можливостей в досягненні успіху. Особливості змін зв'язуються, перш за все, з інтелектуалізацією та гуманізацією як виробничого процесу, так і соціально-економічних відносин як цілісності.

Ключові слова: трансформації, модернізація, парадигмальний перехід, інтелектуалізація, гуманізація.

Shedyakov V.E. PARADIGM TRANSITION IN THEORY AND IN PRACTICE: STRATEGIC DESIGN OF FORCED TRANSFORMATIONS

The transition from the state of «normal science» to its paradigmatic changes is seen as a response to the historical inquiry of economical practices. The period of forced transformations considerably changes positions in the global «table of ranks»; therefore it opens additional windows of opportunities in achieving success. The features of changes are connected, first of all, with intellectualization and humanization of both the production process and socio-economic relations as integrity.

Keywords: transformations, modernization, paradigm transition, intellectualization, humanization.

Постановка проблеми. Человечество подошло к исчерпанию прежних моделей роста, продолжение которых грозит обернуться уже не стагнацией, а глобальной катастрофой, к тому же – под воздействием ряда факторов [1-4]. И для перехода к

более гармоничным общественным отношениям совершенно недостаточно частных усовершенствований; не стоит изопряяться в постройке парусников, когда на горизонте дреднуоты. Подготовка же адекватного всемирно-историческим вызовам